

Bevidsthed

Preben Bertelsen
Psykologisk Institut
Aarhus Universitet

Internet-version marts 2001

Publiceret på Preben Bertelsens hjemmeside - findes via <http://www.psy.au.dk>

Bevidsthedsbegrebet anvendes om en lang række forskellige fænomener. Man taler f.eks. om at være bevidst til forskel fra dette at sove eller være bevidstløs – at være bevidst i betydningen at være opmærksom på noget til forskel fra at være uopmærksom – at være bevidst i betydningen at være afklaret politisk eller moralsk til forskel fra at være naiv eller indifferent – eller at være bevidst i betydningen at have fået en indsigt i sider af sig selv, som man førhen ikke vidste om eller ikke var opmærksom på – etc.

Bevidstheden i psykologiens historie. Fra renæssancen og frem har man ment, at mennesket har adgang til alt, hvad der rører sig i dets bevidsthed, og at man via fornuften har eller kan få fuld kontrol over den. Psykologien, der så dagens lys i det 19. århundrede, blev således også bestemt som videnskaben om vores bevidsthed, og dens metoder var fortrinsvist introspektive. Man undersøgte bevidstheden via forsøgspersonernes egen adgang til og rapport om hvad der rørte sig i deres bevidsthed.

I begyndelsen af det 20. århundrede kom der dog til afgørende brud med dette synspunkt fra to fronter inden for psykologien.

Især i den tyske filosofi var der i løbet af det 19. århundrede opstået en stigende skepsis op over for synspunktet angående fuld adgang til og kontrol med bevidstheden. Man fremhævede, at der var dunkle sider af mennesket, som havde deres uimodståelige indflydelse på bevidstheden og fornuften, uden at man var sig dette bevidst. Dette synspunkt kulminerede i psykologien med *Freuds* psykoanalyse: Hvad der sker i vores bevidsthed er for størstedelen bestemt af processer i det *ubevidste*, dvs. processer, som vi ikke har bevidst adgang til, og som ikke er underlagt bevidsthedens fornuftsprocesser.

I USA blev der rettet et afgørende slag mod bevidsthedspsykologen fra *behaviorismens* side. Ifølge behaviorismen skal vi kun beskæftige os med det, der umiddelbart kan gøres til genstand for iagttagelse og empirisk forskning, nemlig den åbenlyse adfærd. Hvis bevidsthed overhovedet eksisterer, så hører den i al fald ikke til sådanne åbenlyst iagttagelige fænomener.

I midten af det 20 århundrede blev bevidstheden dog igen en central genstand især for den humanistiske og eksistentielle psykologi. Her fremhævede man, at det centrale i den psykologiske forståelse af mennesket er, hvad det rører sig i dets bevidsthed (dets bevidste oplevelser, dets frie valg, dets stræben efter bevidst at realisere sig selv etc.)

Op gennem 1990'erne er bevidstheden, især med udgangspunkt i University of Arizona blevet gjort til genstand for intensiv tværvideenskabelig forskning der indbefatter hjerneforskning, filosofi, psykologi, teologi, kunstvidenskab, sociologi etc.

Grundpositioner i opfattelsen af bevidstheden. Mht. grundspørgsmålet om forholdet mellem bevidsthed og hjernen/kroppen/verden er der i hovedsagen to grundpositioner, der hver har flere varianter.

Den dualistiske grundposition siger, at bevidstheden er noget helt for sig selv. Der findes to universer: det fysiske univers (hvor vores krop hører til) og det åndelige univers (hvor vores bevidsthed, hhv. sjæl, ånd, etc. hører til). Til den ene variant af dette synspunkt hører dels opfattelser, som eksplicit siger, at der slet ingen forbindelse er mellem disse to universer. Hvad der sker i verden/kroppen/hjernen har ingen som helst indflydelse på, hvad der sker i bevidstheden, og omvendt. Bevidstheden (og det sjælelige/åndelige) har sine helt egne og helt uafhængige processer og lovmæssigheder og kan hverken undersøges eller forklares ved, hvad der sker i verden, i kroppen eller i hjernen. Dels hører der hertil opfattelser, der blot negligerer spørgsmålet om forbindelsen mellem de to universer. Selv om disse sidstnævnte opfattelser sjældent gør deres egen position som dualistisk klar, er de det i deres konsekvens ved f.eks. udelukkende at betragte bevidsthed som sproglig, socialkonstrueret og/eller åndelig frembringelse.

Den monistiske grundposition fremhæver, at bevidsthedsfænomener er af samme slags, som alle øvrige fænomener, ting og processer i verden. Der er kun ét univers. Til den ene hovedvariant af dette synspunkt hører forestillinger om, at bevidstheden ikke er noget selvstændigt fænomen, men blot er et ledsagefænomen til eller et udslag af, hvordan hjernen arbejder. Hvad der foregår i bevidstheden skal derfor alene undersøges og forklares ved de neurofysiologiske processer. Psykologien kan ifølge dette synspunkt i bedste fald bidrage til at *beskrive* bevidsthedsfænomener, men aldrig at *forklare* dem. Til den anden hovedvariant hører synspunkter, der siger, at bevidstheden er et *emergent* eller højniveau-fænomen. Bevidstheden er en måde, hvorpå hjerneprocesser/kropsprocesser og adfærdsmæssige processer, hvormed vi er i kontakt med omverdenen, er organiseret på. Denne organiseringsform kunne ganske vist ikke eksistere uden lavniveauprocesserne, men befinder sig altså alligevel selv på det højere niveau af organisation. Dermed har denne højniveauorganisering samtidig sine egne lovmæssigheder, som ikke findes på lavniveauet. Det betyder også, at der skal en særlig selvstændig videnskab til, der ikke bare beskriver men også forklarer højniveauorganiseringen som sådan, nemlig psykologien. Netop *psykologien* er den

videnskab, der har netop disse højorganiserende processer og lovmæssigheder som genstand.

En anden type grundpositioner, der kan indtages, vedrører 'hvor' bevidstheden så at sige ligger. Man kan antage at bevidstheden skal forstås *indefra-og-ud*. Her mener man, at bevidsthed er noget, individet selv skaber 'inden i' – hvad enten man nu mener, at det er et rent produkt af hjernen, eller hele kroppen, eller at bevidstheden skaber sig selv. Man kan omvendt antage, at bevidstheden skal forstås *udefra-og-ind*, dvs. at bevidstheden skabes af sociale kræfter: af sprog ('italesættelse'), socialisering, konsensusdannelse etc. Endelig er der et synspunkt, der kan formuleres som, at bevidsthed opstår som en *forbundethed mellem organismen og dens omgivelser*. Her mener man, at bevidstheden ligger i selve den måde, individet er forbundet med sine omgivelser på – på alle niveauer fra de simpleste biologiske og neurologiske processer, over de mere komplekse adfærdsformer til de mest komplekse og højt udviklede psykologiske, sociale og etiske mellem menneskelige virksomheder.

Den fænomenologiske bevidsthed. Med bevidsthedsbegrebet henvises ofte til vore oplevelser, vore oplevelsesmåder og vort oplevelsesindhold. Dette kan præciseres som den *fænomenologiske bevidsthed*:

Fænomenologisk bevidsthed har bla. følgende centrale karakteristika.

Intentionel. Bevidstheden er altid *om* noget. F.eks. er man bevidst om et træ, om en politisk begivenhed, om sig selv etc. Med andre ord der findes ikke 'ren' fænomenologisk bevidsthed, der ikke er rettet mod noget. Der findes ikke fænomenologisk bevidsthed, der ikke har et indhold. At bevidstheden er således rettet mod noget betyder netop, at den er intentionel.

Opslugt i en bevidsthedsstrøm vs. fokuserende. Man kan befinde sig i en fritflydende bevidsthedsstrøm, hvor det ene bevidsthedsindhold afløser det andet. Man lader så at sige tanker og oplevelser flyde frit. Man kan også være fokuseret opmærksom på noget bestemt.

Hengivende vs. reflekterende. Man kan dels være i en fænomenologisk bevidsthedstilstand, hvor man er hengivet til noget (fritflydende eller fokuseret), dvs. hvor bevidstheden nok er intentionel og om noget, men uden yderligere at være selvbevidst om, at det er sådan man er bevidst lige nu (f.eks. når man hengiver sig til en dans eller solnedgang). Eller man kan netop så at sige træde et skridt tilbage og reflektere over, at man er bevidst lige nu og over hvordan og om hvad, man er bevidst. I dette tilfælde taler man om *selvbevidsthed*. Bemærk altså, at der er forskel på at være bevidst og selvbevidst.

Qualia. Selve den fænomenologiske grundkvalitet ved bevidsthedens indhold kaldes for qualia. Når vi oplever en tomat, så har vi blandt andet en oplevelse af *rødhed*, af *silkeglat* overflade osv. Qualia er farve, lyd, lugt, smag, smerte, kildren – den måde hvorpå noget i bund og grund forekommer os på, når vi oplever det. Qualia er det fænomenologiske 'grundstof' som man oplever i/med.

Bevidsthed som sammenbundet og abstraheret helhed. Når vi modtager information om f.eks. en rød bold, der hopper hen ad gulvet, så er der hjerneprocesser, der er specialiseret i bevægelse, andre der er specialiseret i farve og atter andre der er specialiseret i former osv. Det er i sig selv et videnskabeligt problem, hvordan alle disse enkeltinformationer *bindes sammen* (på engelsk kaldet the binding problem). Ikke desto mindre så er de altså i den fænomenologiske bevidsthed bundet sammen til en helhedsoplevelse af en rund rød bold, der hopper. . Et særkende ved bevidsthed er, at når vi er bevidste om en ting eller situation, så oplever vi det som en helhed: vores fænomenologiske bevidsthed om noget er ikke et mylder af usammenhængende enkeltfænomener.

Vi kan selvsagt ikke bevidst opleve alt ved et bølgeslag eller en social situation – de rummer en uendelighed af træk og egenskaber, og vi får tilført en uendelighed af informationsmuligheder, hvoraf kun en brøkdel kan indgå i vores fænomenologisk bevidste oplevelse heraf. Et andet centralt videnskabeligt problem er derfor, hvordan og efter hvilke kriterier den nævnte sammenbinding til en helhedsoplevelse samtidig bortabstraherer myriader af detaljer.

Et vigtigt karakteristikum ved bevidsthed som fænomenologiske helhedsoplevelse er, at den er *operationel*. Dvs. at bevidstheden samtidig med at den viser os hvordan noget *er* også viser os hvad vi *adfærdsmæssigt* og *handlemæssigt* *gør* med verden, hhv *kan gøre* med dette. Vores bevidsthed om verden viser os, hvordan verden er *i og med* den viser os hvordan vi er hhv kan være engageret i den.

Litteratur til uddybning:

Bertelsen, P. (2000). *Antropologisk Psykologi. En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. Frydenlund Grafisk, København